

PRILOG RASPRAVI O KASNOANTIČKIM KADIONICAMA IZ SALONE

<https://doi.org/10.17234/9789533791807.07>

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

U članku se obrađuju dvije kasnoantičke kadionice pronađene na području Salone te poznata i više puta objavljena kadionica iz Klapavica kod Klisa. Raspravlja se o namjeni križeva pronađenih u Saloni i predlaže nova namjena za križ pronađen u prostorijama južne crkve na Marusincu. Kadionice i križevi s područja Salone i iz njezine okolice datirani su u razdoblje od 5. do 7. st. Tipološki i kronološki odgovaraju predmetima te namjene na istočnomediteranskom i europskom prostoru. Premda su kadionice često korištene u crkvama, o čemu nam svjedoče arheološki nalazi, pisani izvori i likovni prikazi, ne možemo biti sigurni u njihovu liturgijsku namjenu jer su identične kadionice pronađene i u profanim okolnostima, korištene u raznim prilikama svakodnevnog života. S priličnom sigurnošću liturgijsku uporabu može se pripisati kadionici pod kat. br. 2 zbog ukrasnog križa koji je pronađen zajedno s njom kao dio konstrukcije za vješanje. Isto možemo pretpostaviti i za kadionicu iz Klapavica na temelju okolnosti nalaza. Za kadionicu pod kat. br. 1 s obzirom na to da nema obilježja koja bi ukazivala na vjersku uporabu, a nisu nam poznate ni okolnosti nalaza, ne možemo sa sigurnošću znati je li korištena u liturgiji.

Ključne riječi: kadionice, križevi, Salone, Klapavice, kasnoantičko razdoblje

U počecima širenja kršćanstva paljenje tamjana i kađenje nije se koristilo u liturgiji. Jedan od razloga je što se kađenje koristilo u poganskim ritualima te su kršćani žrtvovanje s paljenjem tamjana povezivali s idolatrijom.¹ Drugi je razlog taj što su u vrijeme progona kršćana državne vlasti često kao očitovanje vjernosti caru tražili da se kađenjem prinese žrtva poganskim bogovima, odnosno caru kao bogu pa se stoga paljenje tamjana povezivalo s mučenjima i stradalim mučenicima.² Tako je rane kršćane kađenje podsjećalo na one koji su prolili krv svjedočeći za Krista, ali i na sve one koji su podbacili u svjedočenju i odrekli se Boga prinoseći zatraženu žrtvu.³ Premda se u početku širenja kršćanstva kađenje nije koristilo u vjerskoj praksi, bilo je zastupljeno u kontekstu svakodnevnog života osobito na istočnom dijelu Mediterana. Kađenjem su se osvježavale i pročišćavale prostorije, prikrivali neugodni mirisi za koje se smatralo da su izvor zaraze i bolesti, a kadilo se i za stvaranje ugodne i opuštajuće atmosfere u kućama i hramovima. Arome i mirisi javljaju se u gotovo svakom aspektu svakodnevnog života. Mješavine različitih mirisa koristile su se za tjeranje insekata iz kuće ili s usjeva, za tjeranje nepoželjnih životinja ili za čišćenje površina, prostora i zraka. Vjerovalo se da kâd ima ozdravljajući učinak, da čisti zrak i sprječava

¹ Harvey 2006, str. 13–14.

² Price 1980; Caesau 2007a, str. 75–76.

³ Kršćani su proganjeni tijekom 3. st., ovisno o caru koji je bio na vlasti. Tako je car Decije (249. – 251.) zabranio kršćanstvo i zahtijevao dokaz lojalnosti caru i Carstvu javnim žrtvovanjem. Oni koji bi odbili bili su podvrgnuti kaznama. Politika prema kršćanima mijenjala se s promjenom cara na prijestolju, a zadnji progoni su provedeni u vrijeme vladavine Dioklecijana (284. – 305.) i Maksimijana (286. – 305.). Carskim ediktom uvedena je kazna za odbijanje žrtvovanja i iskazivanja počasti caru (*adoratio imperatoris*) kao božanstvu. Dolaskom na vlast cara Konstantina (306. god.) progoni su zaustavljeni. O Dioklecijanovoj vjerskoj politici i progonima kršćana vidi: Cambi 2016, str. 63–101.

širenje zaraznih bolesti pa se u Egiptu često koristio u higijenske i medicinske svrhe, za liječenje raznih zdravstvenih smetnji i bolesti. To je preuzeto u grčkoj i rimskoj medicini pa su u kasnoantičkim medicinskim priručnicima sačuvani recepti o spravljanju mirisa za liječenje brojnih bolesti. Tamjan je, uz još neke mirisne supstance, bio zastupljen u Egiptu, Grčkoj i u Rimskom Carstvu kao dio svakodnevnog života. Svećenici, liječnici i obični ljudi koristili su mirisni dim u raznim prilikama u svakodnevnom životu o čemu svjedoče brojni opisi i izvori⁴, kao i okolnosti nalaza kadionica, primjerice u kućama, kupaonicama ili radionicama za bojenje tkanine gdje su se širili teški mirisi.⁵

Paljenje tamjana u medicinske i ritualne svrhe u antici nije bilo strogo razgraničeno s obzirom na to da ta dva područja nisu bila međusobno isključena, što je moglo kršćanima stvarati poteškoće u zauzimanju stava prema kađenju. Kršćanski pisci protive se upotrebi u liturgiji, ali ne i samim mirisima kao takvima, odnosno njihovu korištenju u druge svrhe. Stoga premda u počecima širenja kršćanstva kađenje nije ušlo u liturgijsko slavlje, i dalje se koristilo u medicinske ili higijenske svrhe, odnosno u raznim svakodnevnim aktivnostima.⁶ Tijekom pogreba ili izlaganja pokojnika kadilo se za zaštitu živih, a u grobnicama kako bi se od demona zaštitilo mrtve. Vjernici su na grobove i dalje donosili svjetla i miomirise (lucerne i kadionice) kako bi svjetlom pobijedili tamu i zlo, a mirisima otjerali smrad i demone. Izvori govore kako su kadionice stajale u blizini svetačkih grobova kako bi ih hodočasnici mogli koristiti dok su upućivali Bogu svoje molitve.⁷

Pitanje kada se tamjan, odnosno kađenje tamjanom uvodi u liturgiju za sada je još uvijek predmetom rasprave. Postoji mišljenje da su se kadionice nalazile u kasnoantičkim crkvama kako bi se mirisom tamjana pročišćavao zrak, prikrilo neugodne mirise ili na simboličan način približilo zemlju nebesima. Neki autori odbacuju mogućnost upotrebe tamjana u crkvama u medicinske i higijenske svrhe kako bi se pri okupljanjima vjernika potisnuli neugodni i nezdravi mirisi ili kako bi se udisanjem istog mirisa izjednačilo sve vjernike; siromašne i bogate, neuke i učene, visokog i niskog društvenog statusa.⁸ Raspravlja se i o podatku sačuvanom u *Liber Pontificalis Ecclesiae Romanae* gdje se navodi da je car Konstantin dvjema novopodignutim crkvama u Rimu donirao raskošno posuđe i umjetnička djela te imanja za osiguravanje sredstava za buduće prihode. Bogati darovi cara Konstantina, koji uključuju kadionice i tamjan za paljenje u njima te mirisna ulja za svjetiljke, nisu u skladu s onim što se opisuje u ranijim izvorima kako Bog ne treba paljenje tamjana niti ikakvih materijalnih žrtava. Rasprava se vodi između onih koji smatraju da je podatak autentičan i da je riječ o vremenu 4. st. dok neki misle da je riječ o opisu iz Teodozijeve doba koji je onda u reviziji Libera u 6. st. ubačen u život svetog Silvestra ili da je riječ o popisu koji je kompilacija Konstantinovih donacija crkvi. Spominje se također da je Konstantin mogao kadionice pokloniti za paljenje mirisa kojima se pročišćavao zrak u crkvi⁹ jer premda kršćanima žrtvovanje s kađenjem nije bilo prihvatljivo, u svakodnevnom su životu u skladu s tradicijom i dalje koristili paljenje tamjana i mirisa kako bi poboljšali životne uvjete i zdravlje. Treba imati na umu i činjenicu kako su u ranom 4. st. crkve često građene iznad groba sveca, a tradicija posjeći-

⁴ Harvey 2006, str. 30–31; Caesau 2007a, str. 77–82; Carroll 2019, str. 179–181; Drandaki 2020, str. 268; BurrIDGE 2020, str. 221–222.

⁵ Waldbaum 1983, str. 99–100; Stephens Crawford 1990, str. 15; Brokalakis 2005, str. 44; Drandaki 2020, str. 268.

⁶ Carroll 2019, str. 181–182.

⁷ Caesau 2007a, str. 85–86.

⁸ Kenna 2005, str. 56–57.

⁹ Caesau 2007a, str. 89.

vanja groba¹⁰, pri čemu je kađenje bilo uobičajeno, vjerojatno se nastavila i nakon gradnje crkve iznad groba.¹¹ Većina autora ipak prihvaća da je riječ o pouzdanom podatku i da se korištenje tamjana u crkvama može datirati već od vremena cara Konstantina, odmah nakon Milanskog edikta. Primjere uporabe kađenja u raznim situacijama i raznim namjenama nalazimo u Svetom Pismu i u ostalim pisanim izvorima¹², no još su mnoga pitanja o toj temi neriješena.¹³

Čini se da je kađenje ušlo u liturgiju postupno tijekom 4. i 5. st., a bilo je potrebno još vremena da se ustali kao dio liturgijskog slavlja.¹⁴ Promjena se vjerojatno dogodila već nakon što je kršćanstvo postalo ravnopravno s ostalim religijama, a podatak o Konstantinovom poklonu, bez obzira na to koja je namjena kadionica bila, govori o promjeni razmišljanja o paljenju tamjana u crkvama.¹⁵ Od kraja 4. st. prisutnost kadionica u crkvama je dobro dokazana¹⁶, a tijekom 5. st. upotreba kađenja tijekom liturgijskog slavlja postaje uobičajena. Miris se koristi kao dio žrtvenog rituala u euharistiji ili u molitvi u liturgiji, u privatnim i javnim molitvama i predanjima, zavjetima, hodočašćima, pogrebima i u grobnicama.¹⁷ Kađenje se shvaća kao simbol molitve, kâd koji se uzdiže predstavlja vezu ljudi s Bogom, zemlje s Nebom.¹⁸

Kađenje u liturgiji nije prihvaćeno na svim područjima istovremeno niti u istom intenzitetu, a u liturgiju se uvodilo različitim načinima.¹⁹

Pojava, razvoj i snaga kršćanstva u Saloni potvrđeni su brojnim arheološkim nalazima i povijesnim izvorima.²⁰ U Saloni je stradao velik broj mučenika²¹ iz čega se razvilo i njihovo štovanje prvenstveno na području grada²², ali i šire.²³ Za razliku od brojnih nalaza arhitekture, crkvenog

¹⁰ Kadionice u ruci nose žene na prikazu Žene na Isusovom grobu (Lk 24, 1-10) na cilindričnoj koštanoj kutijici koja se čuva u New Yorku (The Metropolitan Museum of Art); Weitzmann 1979, str. 581–582, kat. br. 520; Kateusz 2019, str. 39–40, sl. 2.8. Sinoptička evanđelja govore da žene idu na grob s miomirisima kako bi pomazale Isusovo tijelo, ali u ranijim prikazima imaju obično kadionice u ruci. U Egerijinom opisu putovanja kaže kako su svećenici u Bazilici uskrsnuća u Jeruzalemu prije navještaja evanđelja donosili kadionice s gorućim tamjanom (Vikan 1982, str. 22; Crnčević 2011, str. 12.).

¹¹ Tertulijan tako govori kako više tamjana gori na kršćanskim pogrebima nego u rimskim poganskim hramovima; Kateusz 2019, str. 42.

¹² Lee Hedrick – Ergin 2015, str. 334, bilj. 7.

¹³ Caesau 2007b, str. 552–553.

¹⁴ Harvey 2006, str. 20–21; Caesau 2007a, str. 91; Vitto 2016, str. 119–120.

¹⁵ Carroll 2019, str. 182–183.

¹⁶ Caesau 2007b, str. 567.

¹⁷ Vikan 1982, str. 15–16, 27–29, sl. 6, 8, 9, 28; Harvey 1998, str. 114–117; Carroll 2019, str. 183–184.

¹⁸ Kenna 2005, str. 57–58; Kateusz 2019, str. 38–39, sl. 2.6, 2.7.

¹⁹ Sales-Carbonell *et al.* 2017, str. 107–108.

²⁰ Premda splitska hagiografija stavlja početke salonitanskog i dalmatinskog kršćanstva u apostolsko doba, povijesno i arheološki ih možemo dokazati od sredine 3. st.; Marin 1994; Cambi 2008, str. 264–272; o ranijem širenju kršćanstva u Dalmaciji vidi: N. Cambi 2014; za povijesne izvore vidi: Ivanišević 1994a, 1994b; iscrpnu literaturu za salonitansku ranokršćansku povijest i hagiografiju vidi: Petrović 2008, str. 112–117.

²¹ Brojna je literatura o razvoju i nastanku salonitanske crkve, mučenicima i potvrdama njihova štovanja u Saloni. Ovdje navodimo važnije radove s navedenom literaturom; Marin 1994; Ivanišević 1994a; Cambi 2008; Petrović 2008; Matijević Sokol 2008; Bratož 2008a; 2008b; Dukić 2014; Lalošević 2020.

²² Crkve nastale nad grobovima svetaca; na Kapljuču (svećenik Asterije i četvorica vojnika careve straže: Antiohijan, Gajan, Paulinijan i Telije), Manastirinama (sv. Dujam, sv. Venancije, Septimije, Felixč) i Marusincu (sv. Anastazije), dale su brojne arheološke nalaze o čemu također postoji opsežna literatura. Ovdje navodimo izabrane radove s navedenom ranijom literaturom: Duval – Marin 2000, str. 619–664; Veraja 2008; Marin 2014.

²³ Matijević Sokol 2008; Veraja 2008; Salvarani 2008.

Sl. 1. Kadionica iz Salone, kat. br. 1 (inv. br. AMS H-151, foto: T. Seser, AMS)

namještaja i natpisa, nalazi liturgijskog posuđa s područja Salone nisu brojni, možda zbog činjenice da su predmeti korišteni u liturgiji bili vrijedni i dobro čuvani, a u slučaju opasnosti ili rušenja crkve moglo ih se lako zaštititi i prenositi.²⁴ Treba uzeti u obzir da su se predmeti te namjene mogli koristiti dulje vrijeme pa se i danas u nekim crkvama čuvaju ili koriste predmeti iz ranijeg razdoblja, primjerice renesanse i baroka, a zanimljiv je primjer kasnoantičke svjetiljke koja se još koristi u samostanu Sv. Ante na planini Kolzim na Crvenom moru.²⁵ Zato je potreban oprez kod datiranja te vrste materijala čak i kod nalaza u zatvorenim cjelinama, primjerice ostavama. Osobito su dugovječne bile lampe jer su se vjerojatno manje trošile u odnosu na druge predmete koji su korišteni tijekom liturgijskih slavlja. Da su i kadionice mogle imati dulje trajanje i uporabu govori navod u popisu liturgijskih predmeta crkve sv. Mihaela (o. Staffelsee) iz 810. god. gdje je, između ostalog inventara, navedena starinska brončana kadionica (*turabulum cuprinum antiquum*).²⁶

Ovdje obrađujemo dvije kadionice pronađene u Saloni za koje nisu poznate okolnosti nalaza, a osvrnut ćemo se i na križeve s lancima pronađene u Saloni. Donosimo i već poznatu i više puta objavljenu kadionicu iz Klapavica kod Klisa.

Kadionica polukuglastog tijela s niskom prstenastom bazom i tri ušice za lance (kat. br. 1, sl. 1) nabavljena je za Arheološki muzej u Splitu 1873. god. s podatkom da je pronađena na području Salone. Pripada najraširenijoj i najbrojnijoj skupini kadionica iz razdoblja kasne antike. Riječ je o jednostavno oblikovanoj i neukrašenoj kadionici kakve su se proizvodile i koristile dugo razdoblje te je datacija ponekad problematična osobito ako nisu poznate detaljne okolnosti nalaza. Velik broj takvih kadionica pronađen je na području cijelog Sredozemlja, primjerice u Španjolskoj, na

²⁴ Kod metalnih nalaza uvijek postoji mogućnost da se predmet rastapao radi ponovnog korištenja sirovine za izradu drugih predmeta.

²⁵ Xanthopoulou 2010, str. 66.

²⁶ Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 281.

²⁷ De Palol 1950, str. 4–6, sl. 2, 3, T. III: 1; Bénazeth 2001, str. 297–300, kat. br. 254–257; Baldini – Schiaffino 2015, str. 308–309; Drandaki 2020, str. 249, bilj. 54; Pülz 2020, str. 142–143, kat. br. A 9–A 11, T. 78, T. 79. A 11.

Sl. 2. Kadionica iz Salone, kat. br. 2 (inv. br. AMS 65817, foto: T. Seser, AMS)

Siciliji, Delosu, u Egiptu i Efezu²⁷, te su datirane u razdoblje 6. i 7. st. Stoga kadionicu iz Salone, na temelju analognih primjeraka, možemo datirati u to razdoblje. Kadionice tog tipa izrađivale su se i u luksuznijim varijantama, primjerice s perforiranim stijenkama recipijenta²⁸ ili bogato ukrašene kršćanskim motivima.²⁹

Zbog velike ujednačenosti brojnih primjeraka s područja Egipta ranije se smatralo da su sve izrađene u istom radioničkom centru u Egiptu. U novije se vrijeme u literaturi uglavnom poziva ne samo na detaljnije tipološke analize već i analize sastava metala i tehnologije proizvodnje kako bi se došlo do sigurnijih zaključaka kao što je slučaj s nekim drugim tipovima brončanih kasnoantičkih posuda.³⁰

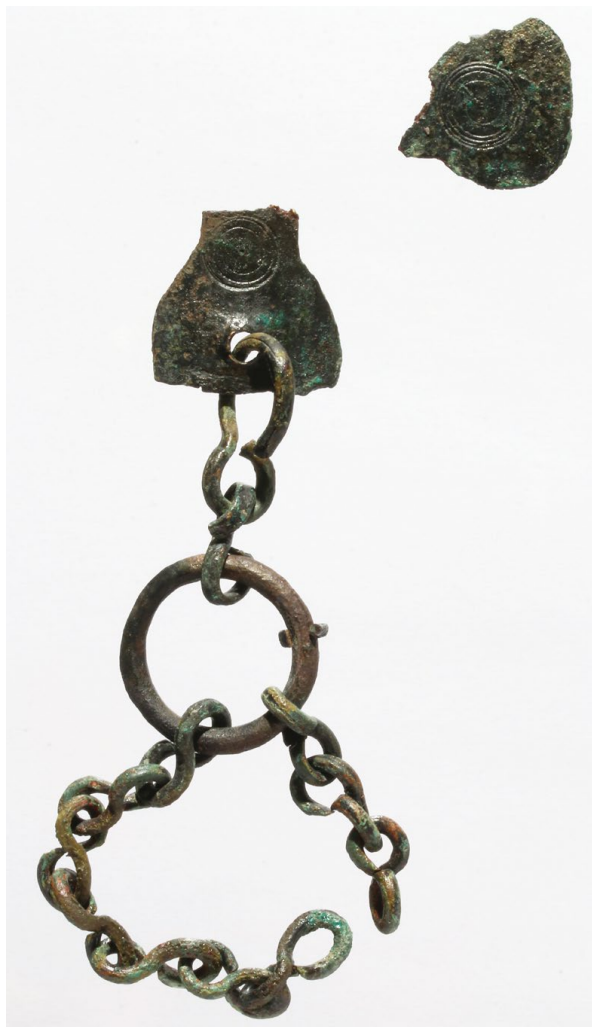
Jednako su dobro zastupljene i kadionice koje se od prethodnog tipa razlikuju po tome što su stajale na tri noge u obliku životinjskih šapa.³¹ Jedna je takva kadionica s područja Salone kupljena za Muzej devedesetih godina 20. st. (kat. br. 2, sl. 2). Na prvi pogled je uočljivo da je kod ove kadionice riječ o kvalitetnijoj izradi i nešto bogatijem ukrasu koji je i dalje vrlo jednostavan, a svodi se na istaknuto rebro koje se nalazi ispod ravnog ruba posude s urezanim linijama i nizom točkastih uboda iznad i ispod rebra. Na rubu kadionice su tri ušice za vješanje sa sačuvanim lancima. Sačuvana je i karika povezana lancem s ulomkom križa i ostaci triju lanaca te drugi, manji, ulomak križa koji je, s obzirom na to da nema rupicu, ulomak poprečnog kraka križa (sl. 3). Na ulomcima križa vidljiv je ukras koncentričnim kružnicama. Lanac kadionice oblikovan je od karika u obliku savijenog

²⁸ Bénazeth 2001, str. 304–307, kat. br. 261–264.

²⁹ Uglavnom su se izrađivale od srebra (Piguet-Panayotova 1998, str. 646–653, sl. 11–23; Fourlas 2017, str. 153–161, sl. 54–56, T. 87–89), ali postoje primjerci i brončanih bogato ukrašenih kadionica tog tipa (Weitzmann 1979, str. 626–627, kat. br. 563, 564; Bénazeth 2001, str. 314–319, kat. br. 270, 271; Vitto 2016, str. 121; Wyżgoł 2018; Drandaki 2020, str. 251–254; sl. 215a–b).

³⁰ De Palol 1950, str. 12–13; Drandaki 2020, str. 249.

³¹ Slične su prikazane na ravenskim mozaicima u crkvi San Vitale iz 6. i San Apollinare iz 7. st; Basset 2008, str. 50; Thomas 2018, str. 62, sl. 8.

Sl. 3. Križ s kadionice, kat. br. 2 (inv. br. AMS 65817, foto: T. Seser, AMS)

slova S kakve često nalazimo na kadionicama iz razdoblja 5. do 7. st. u Egiptu, Nubiji, Antiohiji, Sardu i drugim lokalitetima diljem Carstva. Takvi se lanci javljaju i na drugim predmetima tog razdoblja, primjerice polikandilima i lucernama.³²

Kadionice polukuglastog tijela s tri noge nalazimo dobro zastupljene u Egiptu³³, a jedna, analogna našoj, iz Sarda (Sart, Turska)³⁴ pronađena je u arheološkim istraživanjima na području grada zajedno s još nekoliko kadionica koje pripadaju drugim tipovima. Određena je kao tip 3 i datirana u ranobizantsko vrijeme.³⁵ Kao gornja granica za dataciju uzima se početak 7. st. s obzirom na to da je pronađena u intaktnim slojevima nakon razaranja grada u sasanidskom napadu 616. god. Dvije se kadionice analogne našoj čuvaju u Londonu (British Museum). Datirane su u drugu polovicu 6. i prvu polovicu 7. st., a pripisuje im se istočnomeditersko porijeklo. Jedna od njih pronađena je tijekom građevinskih radova osamdesetih godina prošlog stoljeća u južnoj Engleskoj na lokalitetu Glastonbury Abbey, Somerset. Unutar kadionice pronađeni su izgorjeni ostaci koji su analizirani te se pokazalo da se sastoje od pepela, proizvoda korozije metala i tragova smole, vjerojatno smirne ili tamjana.³⁶ U dvije ušice na obodu sačuvan je lanac izrađen od karika u obliku savijenog slova S. Za drugu, bolje očuvanuu kadionicu postoji podatak da je s područja Sirije.³⁷ Sačuvana je u cijelosti, a osim zbog sličnosti u

oblikovanju recipijenta i lanca, značajna nam je i zbog sačuvanog lanca s križevima. Svaki od tri sačuvana lanca (izrađena od karika u obliku savijenog slova S) imaju umetnuti križ na dijelu lanca bliže kadionici dok na dijelu lanca bliže spoju imaju medaljon s križem izrađenim na proboj. Još se jedan križ nalazi iznad spoja triju lanaca, a bio je spojen s kukom na koju se kadionica vješala. Konstrukcija za vješanje kadionice iz Sirije pokazuje nam kako je izgledala konstrukcija na radio-

³² Caričin grad I 1984, str. 132 i d.; Caričin grad II 1990, str. 204, sl. 144; Chevalier 1999, str. 187–188, sl. 2d, 2e; Bénazeth 2001, str. 252, 254–256; Ilijeva – Cholakov 2005, str. 62, kat. br. 38, 39; Ivčević 2019, str. 136, kat. br. 12, 14; Drandaki 2020, str. 356, kat. br. 103, 203, sl. 170.

³³ Bénazeth 2001, str. 308–311, kat. 265–268, sve pripadaju tipu s tri noge, a analogna našoj je kadionica kat. br. 266.

³⁴ Waldbaum 1983, str. 100, kat. br. 585, T. 38: 585.

³⁵ Waldbaum 1983, str. 100.

³⁶ Byzantium 1994, str. 105, kat. br. 113 (b).

³⁷ Byzantium 1994, str. 104, kat. br. 113 (a).

nici iz Salone. Identičan križu na našoj kadionici i to dimenzijama, ukrasom i oblikom pronađen je 1896. godine tijekom arheoloških istraživanja na Marusincu (kat. br. 3, sl. 4) u prostoriji uz apsidu južne crkve.³⁸ Križ je napravljen od dva posebno izrađena i zakovicom spojena kraka koji su ukrašeni s po četiri urezane koncentrične kružnice. Na gornjem dijelu vertikalnog kraka je rupica kroz koju je prolazio lanac na kojem je križ visio, a na donjem dijelu kraka su tri rupice s ostacima lanaca. U ranijim objavama ovaj je križ interpretiran kao dio konstrukcije polikandila, no zbog tankoće lima i jednostavne izrade upozoreno je da vjerojatno nije nosio konstrukciju polikandila, već je mogao služiti kao ukras ili biti dio konstrukcije za vješanje neke manje, jednostavnije stropne svjetiljke za popratne prostorije.³⁹ U svjetlu novog nalaza križa na kadionici iz Salone, možemo i za križ iz crkve na Marusincu u Saloni predložiti istu namjenu. Takve križeve, proširenih krajeva s rupicama za vješanje, nalazimo na brojnim lokalitetima datirane uglavnom u razdoblje 6. i 7. st.⁴⁰ Međusobno se razlikuju u dimenzijama i načinu oblikovanja i spajanja krakova, a i u kvaliteti izrade jer su neki primjerci vrlo jednostavni. Veliku sličnost u obliku s našim križevima pokazuje nalaz iz Caričinog grada u Srbiji⁴¹, križ s lokaliteta Ibida (Slava Rusa u Rumunjskoj)⁴² te jedan križ iz Efeza koji je i izrađen na isti način kao i salonitanski⁴³ spajanjem dvaju krakova zakovicom. Isti je slučaj i s križevima iz ostave Stara Zagora u Bugarskoj.⁴⁴ Ukrasom, oblikom i konstrukcijom najbliži našima su križevi koji se čuvaju u muzeju u Kairu.⁴⁵

Sl. 4. Križ pronađen u crkvi na Marusincu u Saloni, kat. br. 3 (inv. br. H-5735, foto: T. Seser, AMS)

Ovdje bismo skrenuli pozornost na križ, odnosno medaljon s križem i lancima iz Salone (kat. br. 4, sl. 5) koji se interpretira kao dio konstrukcije polikandila.⁴⁶ S obzirom na identično izrađene križeve na kadionici iz Sirije koja se čuva u Londonu⁴⁷ i za ovaj je križ moguća nova interpretacija,

³⁸ Jelić 1897, str. 75–76, T. II, T. IV: 9.

³⁹ Vinski 1967, str. 23, T. XV: 1.

⁴⁰ Almagro Gorbea 1964–1965, T. II: 2, T. VII: 1, 2; Vinski 1968, T. VI: 27; Fisković 1981, T. VII: 16; Bojanovski 1980–1981, str. 205; Chevalier 1999, str. 172–173, sl. 5; Feugère 2008, T. 42: 3; Pülz 2020, str. 110, T. 51: K 86; Drandaki 2020, str. 356, 358, kat. br. 103, 108.

⁴¹ Caričin Grad I 1984, str. 139, sl. 143a.

⁴² Petcu *et al.* 2014, str. 357, kat. br. 1, sl. 2.1.

⁴³ Pülz 2020, str. 110, T. 51: K85.

⁴⁴ Ilieva – Cholakov 2005, str. 62, kat. br. 39, 49, sl. 37, 38.

⁴⁵ Almagro Gorbea 1964–1965, T. VII: 3; Bénazeth 2001, str. 221–222, kat. br. 195, 244, kat. br. 215.

⁴⁶ Duval 1964, str. 57, T. II: 4, 4; Caričin Grad I 1984, str. 139–140, sl. 143a, 144; Chevalier 1999, str. 172, sl. 192, sl. 6a-b.

⁴⁷ Vidi: bilj. 37.

Sl. 5. Medaljon s križem iz Salone, kat. br. 4 (inv. br. AMS H-608, foto: T. Seser, AMS)

no ne možemo potpuno odbaciti dosadašnju interpretaciju da je služio kao dio nosača stropne svjetiljke s obzirom na to da slične nalazimo na polikandilu sirijskog porijekla datiranom u 6. st. koje se čuva u zbirci Dumbarton Oaks u Washingtonu.⁴⁸ Sličan medaljon, nešto većih dimenzija od našeg, iz Muzeja Benaki u Ateni također je interpretiran kao dio nosača polikandila.⁴⁹ Gotovo identičan predmet pronađen je devedesetih godina prošlog stoljeća u arheološkim istraživanjima ranokršćanske crkve u Sutivanu na otoku Braču⁵⁰, s jedinom razlikom što s jedne strane ima tri lanca dok salonitanski s obje strane ima po jedan lanac. Interpretiran je kao nosač svjetiljke.⁵¹ Medaljon poput našeg pronađen je također u istraživanjima crkve u Tunisu (Sbeitla) sredinom prošlog stoljeća⁵², a jedan se čuva u muzeju u Kairu.⁵³

Od ranije poznata i više puta objavljena kadionica koja je pronađena na lokalitetu Crkvina u Klapavicama (kat. br. 5, sl. 6) pripada tipu poligonalnih kadionica. Zaseok Klapavice smještenje oko dva kilometra sjeveroistočno od Klisa s južne strane brze ceste Split – Dugopolje. Od početka prošlog stoljeća, točnije od 1904. godine Arheološki muzej u Splitu nabavljao je ulomke crkvenog namještaja, a 1906. god. su provedena i arheološka istraživanja koja je vodio don Frane Bulić. U tim istraživanjima otkriveni su ostaci ranokršćanske arhitekture, crkvenog namještaja i dosta pokretnog materijala.⁵⁴ Cijelo stoljeće kasnije, na proljeće godine 2006., djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika nastavili su s istraživanjima koja su dala velik broj nalaza i zanimljive rezultate.⁵⁵ Pokazalo se da je najvjerojatnije riječ o ranokršćanskom kompleksu s bazilikom na što

⁴⁸ Ross 1962, str. 42, kat. br. 44, T. XXXI: A.

⁴⁹ Drandaki 2020, str. 226, sl. 196, 357, kat. br. 107.

⁵⁰ Cambi 2007, str. 96.

⁵¹ Domančić 1994, str. 65; Chevalier 1999, str. 172, sl. 6c.

⁵² Duval 1964, str. 52–53, sl. 1, T. II: 1.

⁵³ Bénazeth 2001, str. 253, kat. br. 223.

⁵⁴ Bulić 1907.

⁵⁵ Gjurašin 2006; Gjurašin 2007; Jurčević 2007; Šeparović 2009.

upućuju novootkrivene prostorije u sklopu kojih je bila i crkva koju je otkrio don Frane Bulić. Pronađen je i krsni zdenac u blizini gustirne, stotinjak kamenih ulomaka liturgijskog pokućstva, ulomci oltarne pregrade (ustanovljene su barem dvije faze postojanja) i propovjedaonice. Ispod poda narteksa crkve pronađena je ostava s četrnaest zlatnika i tri srebrnjaka iz 5./6. st.⁵⁶ Brojni su nalazi ulomaka oslikane žbuke, stakla, tegula, dijelova staklenih uljanica te manji broj dijelova arhitektonske skulpture. Otkriveno je trideset grobova od kojih je nekoliko datirano u 5. i 6. st., dio grobova je s kraja 9. i početka 10. st., a dio iz 16. st. Zaključak istraživača je da lokalitet nije korišten u kontinuitetu s obzirom na to da groblje nema kontinuitet ukapanja, a u istraživanjima se pokazao i sloj gorenja. Pretpostavlja se da su ga zbog različitih povijesnih okolnosti koristile manje zajednice u vremenu 5. i 6. st. (najmanje tri groba su datirana u to razdoblje), kraja 9. i početka 10. st. te ponovo u 16. st.⁵⁷

Kadionica je pronađena s vanjske strane apside crkve u Klapavicama na spoju zidova M i N kako ih je označio don Frane Bulić.⁵⁸ Brončana kadionica sastoji se od šesterokutne posude s tri noge u kojoj je gorio tamjan i poklopca u obliku šesterokutne piramide. U donjem dijelu poklopca je dvanaest otvora za dim u obliku prozora sa stupićima pravokutnog presjeka i kapitelima, a na vrhu poklopca ukras u obliku ptice. Uz gornji rub posude su tri ušice o koje su zakačeni lanci spojeni karikom na kojoj je i kuka za vješanje o koju se posuda vješala ili nosila u ruci te njihala kako bi se prostor ispunio mirisom tamjana. Don Frane Bulić u prvoj objavi kadionice navodi kako je prilikom pronalaska unutar šesterokutnog recipijenta pronađen ostatak mekog ugljena⁵⁹ i datira je od 5. do početka 7. stoljeća, u vrijeme kad je crkva u Klapavicama bila u upotrebi, što je potvrđeno nalazima na lokalitetu. Uz nalaze kamenog namještaja, dijelova ambona i oltarnih pregrada datiranih u 5. i 6. st.⁶⁰, pronađeni su i sitni nalazi poput dijelova pojasnih garnitura koje pripadaju razdoblju 4. i 5. st. Riječ je o dva pojasna jezičca koji pripadaju različitim tipovima te trnu kopče u

Sl. 6. Kadionica iz Klapavica kod Klisa, kat. br. 5 (inv. br. AMS H-4296, foto: T. Seser, AMS)

⁵⁶ Ostava iz Klapavica datirana je s velikom vjerojatnošću u razdoblje sukoba Justinijanove vojske s Ostrogotima oko grada Salone 535. i 536. godine, a prema dosadašnjim rezultatima istraživanja čini se da u tim sukobima crkva nije stradala, već se i nakon bizantskog zauzimanja koristila za bogoslužje; Šeparović 2009, str. 32.

⁵⁷ Jurčević 2007, str. 256–257.

⁵⁸ Bulić 1907, str. 105, T. VIII.

⁵⁹ Bulić 1907, str. 108.

⁶⁰ Bulić 1907, str. 110, sl. T. XI, T. XII; Salona I 1994, str. 192–193, VIII.11, VIII.12, str. 250–255, X.c.4-6, X.c.11–18.

Sl. 7. Trn kopče iz Klapavica kod Klisa (inv. br. AMS H-4358, foto: T. Seser, AMS)

obliku životinjske glave (sl. 7).⁶¹ Sroliki jezičak⁶² (sl. 8) pripada brojno zastupljenom tipu (formi Sommer A, varijanta b)⁶³ na području Rimskog Carstva u razdoblju 4. i početka 5. st.⁶⁴ Drugi jezičak⁶⁵ (sl. 9) pripada tipu amforastih jezičaka (forma Sommer B tip b, varijanta 4) koji su također dobro zastupljeni, a datiraju se u okvire 4. st.⁶⁶ Za oba primjerka nalazimo analogne primjerke na području Carstva.⁶⁷

Kadionica iz Klapavica pripada skupini kadionica cilindričnog ili poligonalnog tijela na tri noge s piramidalnim poklopcem ukrašenim na proboj i ukrasom na vrhu u obliku križa ili golubice te s lancima za vješanje. Većina ih ima cilindrično oblikovano tijelo i takve su pronađene na području Španjolske (Almería i El Bovalar), Maroka (Volubilis), dvije se čuvaju u Rimu, a jedna je pronađena u Morbellu u sjevernoj Italiji. Dvije koje se čuvaju u Parizu i Torontu su s nepoznatog nalazišta.⁶⁸ Kada izdvojimo kadionice koje imaju poligonalno oblikovano tijelo, nalazimo, osim kadionice iz Klapavica, još samo dvije, a obje se čuvaju kao dio zbirke Dumbarton Oaks.⁶⁹ Za jednu se navodi da je pronađena u Latakiji (Laodiceja) u Siriji i datirana je u 6. st. Druga kadionica, za koju se drži da je iz Egipta, datirana je u 6. i 7. st.⁷⁰ Kadionica iz Klapavica pokazuje sličnost i s cilindrično oblikovanom kadionicom iz Morbella u sjevernoj Italiji⁷¹ koja se datira u razdoblje 5. i 6. st. i za nju se pretpostavlja da je uvezena s područja istočnog Mediterana.⁷² Poklopac kod te kadionice pokazuje vezu sa sferičnim kadionicama koje su se proizvodile od 5. do 7. st.⁷³ Po pitanju distribucije kadionica s poklopcem zapaženo je da su one s poligonalnim tijelom sve s područja istočnog

⁶¹ Bulić 1907, str. 107, T. IX: 23 (inv. br. AMS H-4358).

⁶² Bulić 1907, str. 107, T. IX: 21.

⁶³ Sommer 1984, str. 49–50, T. 20: 1, 4–7.

⁶⁴ Sommer 1984, str. 49, T. 19: 2.

⁶⁵ Bulić 1907, str. 107, T. IV: 22 (inv. br. AMS H-4357).

⁶⁶ Simpson 1976, str. 198–200.

⁶⁷ Sroliki jezičak: Simpson 1976, str. 201, sl. 5. 1, 2; Sommer 1984, T. 19: 2, T. 24: 2; Višić-Ljubić 1994a, str. 231, kat. br. 4; Radman-Livaja 2004, T. 198: 350, T. 199: 351; Paul 2013, T. 9: E67–E72; amforasti jezičak: Bullinger 1969, T. XIII: 4, 4a; Sommer 1984, T. 20: 5; Busuladžić 2022, str. 82, sl. 3.3.

⁶⁸ Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 282, sl. 8.

⁶⁹ Ross 1962, str. 42–44, kat. br. 45, 48. T. XXXII: 45, T. XXXIII: 48.

⁷⁰ Ross 1962, str. 43–44.

⁷¹ Crosetto 2011, str. 81, sl. 7, 82, sl. 8.

⁷² Crosetto 2011, str. 82.

⁷³ Drandaki 2020, str. 240.

Sl. 8. Pojasni jezičac iz Klapavica kod Klisa (inv. br. H-4356, foto: T. Seser, AMS)

Sl. 9. Pojasni jezičac iz Klapavica kod Klisa (inv. br. AMS H-4357, foto: T. Seser, AMS)

Mediterana gdje nema onih s cilindrično oblikovanim tijelom.⁷⁴ Važno je uočiti da kadionica iz Klapavica pokazuje možda i veću sličnost s nekim od primjeraka kojima je tijelo oblikovano cilindrično od kadionica s poligonalnim tijelom iz Sirije i Egipta. Tako kadionica iz Sirije ima drugačije oblikovane noge, recipijent joj je dublji nego našoj, a vješala se o jedan lanac. Egipatski primjerak koji je nešto sličniji našoj nema noge i vješao se samo o jedan lanac. Ukrašen na vrhu poklopca kadionice iz Klapavica odgovara onima pronađenima na lokalitetu El Bovalar⁷⁵ i u Rimu.⁷⁶

Uz istočnomediteransko područje, u smislu proizvodnje i najbolje zastupljenosti, povezuje se još jedna skupina kadionica, a riječ je o heksagonalnim kadionicama bez poklopca iz razdoblja od 5. do 7. st.⁷⁷ Oblik i konstrukcija kadionice iz Klapavica odgovaraju takvim kadionicama⁷⁸, za koje se kao moguće područje proizvodnje držao Egipat. Na temelju proučavanja distribucije takvih kadionica u novije vrijeme javilo se mišljenje da je centar proizvodnje mogao biti i Sard, poznato proizvodno središte metalnih predmeta.⁷⁹

⁷⁴ Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 282, za rasprostranjenost kadionica s cilindričnim tijelom karta 284, sl. 11.

⁷⁵ Sales-Carbonell *et al.* 2017, str. 109, sl. 3b.

⁷⁶ Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 282, sl. 8. 4.

⁷⁷ Almagro Gorbea 1964-1965, str. 194, sl. 6; Golan *et al.* 2016–2017, str. 148–149, kat. br. 22; Sales-Carbonell *et al.* 2017, str. 109, sl. 3a, d. nalazimo ih prikazane na mozaicima crkava na području Jordana; Vitto 2016, str. 120, sl. 22.

⁷⁸ De Palol 1950, str. 9, sl. 4, 17, T. IV; Almagro Gorbea 1964–1965, str. 197–198, T. III: 3–6, T. IV; Waldbaum 1983, str. 99–100, kat. br. 577, 578, 580, T. 37: 577, 578; Jacquest – Baratte 2005, str. 128, sl. 8; Vitto 2016, str. 120; Pinar Gil 2022, str. 323, sl. 7a, c.

⁷⁹ Brokalakis 2005, str. 47, tab. 1, 49, karta na slici 18.

Zaključno možemo reći da kadionice iz Salone tipološki odgovaraju predmetima te namjene na istočnomediteranskom i europskom prostoru gdje su uglavnom datirani u razdoblje od 5. do 7. st. Problem kod interpretacija tih predmeta javlja se u njihovoj širokoj primjeni. Kadionice su često korištene u crkvama, o čemu nam svjedoče arheološki nalazi, pisani izvori i likovni prikazi, ali identične kadionice pronađene su i u profanim okolnostima, korištene u raznim prilikama svakodnevnog života. Stoga ne možemo biti sigurni u njihovu liturgijsku namjenu osim ako su nam poznati detalji pronalaska. To se osobito odnosi na kadionicu pod kataloškim brojem 1 koja nema nikakva obilježja koja bi ukazivala na vjersku uporabu za razliku od one pod kataloškim brojem 2 koja ima sačuvan križ na konstrukciji za vješanje, što ostavlja otvorenom mogućnost da je mogla biti korištena u crkvi. Nalaz identičnog križa u prostorijama crkve na Marusincu u Saloni dodatno ukazuje na takvu mogućnost. Kadionica iz Salone s dijelovima konstrukcije za vješanje na kojoj su sačuvani ulomci križa identični onom iz crkve na Marusincu omogućila je novu interpretaciju tog križa kao dijela kadionice. Isto možemo pretpostaviti za medaljon s križem koji je također mogao služiti i kao dio polikandila. Kadionica iz Klapavica pronađena je uz crkvu i za nju na temelju okolnosti nalaza možemo tvrditi da je služila u liturgiji.

Kod datacije ovih predmeta javlja se problem što su se mogli koristiti i čuvati duže vrijeme te ih je teško precizno datirati. Kod luksuznih predmeta koji su ponekad nosili pečate radionica ili majstora moguća je preciznija datacija pa analogno tome i mi datiramo naše kadionice.

KATALOG

1. Inv. br. AMS H-151, kadionica

Nalazište: Salona

Materijal: bronca

Dimenzije: vis. 4,4 – 4,8 cm, pr. 8,4 cm

Opis: kadionica se sastoji od brončane polukuglaste posude koja stoji na plitkoj prstenastoj nozi. S unutrašnje i vanjske strane na dnu posude vidljiv je kružni trag vjerojatno od naknadne dorade (tokarenja). Pri vrhu s vanjske strane rezana dvostruka linija. Obod je izvučen prema van i ravan je, a na njemu su tri ušice (jedna nedostaje) o koje se vješao trodijelni lanac (sačuvana samo jedna karika u jednoj ušici) koji je bio izrađen od karika u obliku broja osam. Ispod oboda uokolo posude teku dvije paralelne urezane crte.

Datacija: 6. – 7. st.

Način nabave: kupljeno, 1873. god.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Objavljeno: Višić-Ljubić 1994b, str. 289, kat. br. 20.

Literatura: De Palol 1950, str. 4, sl. 2, 5, sl. 3, T. III.1; Drandaki 2020, str. 250, sl. 213, str. 361–362, kat. br. 116; Pülz 2020, str. 142–142, kat. br. A9, A10, A11, T. 78, T.79. A11.

2. Inv. br. AMS 65817, kadionica

Nalazište: Salona

Materijal: bronca

Dimenzije: vis. 6,4 cm; vis. s ušicom 7,3 cm; pr. 8,5 cm

Opis: kadionica s polukuglastim recipijentom i tri noge oblikovane kao životinjske šape, ali vrlo reducirano, bez dodatnog oblikovanja nakon lijevanja. Ispod ravnog ruba posude je istaknuto rebro, ispod i iznad kojeg je vidljiv ukras. Ispod rebra su urezane dvije ravne linije ispod kojih je niz točkastih uboda, a iznad rebra uz sami rub nalazi se niz točkastih uboda. S unutrašnje i vanjske strane dna posude vidljivi su tragovi, vjerojatno od naknadne dorade (tokarenja). Na rubu su tri ušice za vješanje sa sačuvanim lancima koji su kukicom učvršćeni na ušice. Sačuvana je i karika s ulomkom križa i ostatkom triju lanaca te drugi ulomak križa. Na ulomcima križa vidljivo je da je bio ukrašen koncentričnim kružnicama.

Datacija: 5. – 7. st.

Način nabave: kupljeno

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Neobjavljeno.

Literatura: De Palol 1950, T. II.3; Waldbaum 1983, str. 100, kat. br. 585, T. 38. 585; Byzantium 1994, str. 114–105, kat. br. 113 a-b.

3. Inv. br. AMS H-5735, križ s lancima

Nalazište: Salona, Marusinac, u prostoriji uz apsidu južne crkve (zidovi S4/O6/X5/X10)

Materijal: bronca

Dimenzije: vis. 7,8 cm; šir. 6,8 cm, duž. lanca 3,7 cm, šir. krakova 1, 4 cm, šir. završetka krakova 2,15 cm

Opis: križ je napravljen od dva posebno izrađena i zakovicom spojena kraka. Ukrašeni su s po četiri urezane koncentrične kružnice. Na gornjem dijelu vertikalnog kraka je rupica kroz koju je prolazio lanac na kojem je križ visio (izgubljen), a na donjem dijelu kraka su tri rupice s ostacima lančića.

Datacija: 6. – 7. st.

Način nabave: arheološka istraživanja, 1896. god.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Objavljeno: Jelić 1897, str. 75–76, T. IV. 9; Vinski 1967, T. XV, 1; Caričin Grad I 1984, str. 139, sl. 143b; Ivčević 1994, str. 284, kat. br. 2; Chevalier 1999, str. 191, sl. 5a-b.

Literatura: Vinski 1968, T. VI. 27; Caričin Grad I 1984, str. 139, sl. 143a; Ilieva – Cholakov 2005, str. 62, kat. br. 39, 49, sl. 37, 38; Pülz 2020, str. 110, T. 51. K85, K 86; Drandaki 2020, str. 358, kat. br. 108.

4. Inv. br. AMS H-608, medaljon (s križem) i lancima

Nalazište: Salona

Materijal: bronca

Dimenzije: pr. 5,9 – 6,4 cm; duž. lanca 1: 23 cm, duž. lanca 2: 20,5 cm

Opis: kružna pločica s križem izvedenim na proboj, ukrašena je koncentričnim kružnicama na krakovima križa te dvostrukim urezanim linijama uokolo križa, dva lanca na suprotnim stranama koja završavaju kukama za vješanje.

Datacija: 6. – 7. st.

Način nabave: nepoznat

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Objavljeno: Ivčević 1994, str. 284, kat. br. 1, 308, sl. 25; Chevalier 1999, str. 192, sl. 6a-b.

Literatura: Duval 1964, str. 57, T. II. 4, 4; Caričin Grad I 1984, str. 139–140, sl. 143a, 144; Drandaki 2020, str. 226, sl. 196, 357, kat. br. 107.

5. Inv. br. AMS H-4296, kadionica

Nalazište: Crikvina, Klapavice kod Klisa

Materijal: bronca

Dimenzije: vis. 31 cm; vis. recipijenta: 14,5 cm; pr. max. 9,2 cm; pr. recipijenta, unutarnji 7 cm; pr. recipijenta, vanjski 7,4 cm; duž. lanca 25 cm

Opis: brončana kadionica sastoji se od šesterokutne posude koja stoji na tri noge i poklopca u obliku šesterokutne piramide. U donjem dijelu poklopac je perforiran s dvanaest malih lukova koji stoje na stupićima pravokutnog presjeka, a na vrhu poklopca ukras u obliku ptice. Uz gornji rub posude tri ušice o koje su zakačeni lanci koji su spojeni karikom na kojoj je i kuka za vješanje.

Datacija: kraj 5. – početak 7. st.

Način nabave: arheološka istraživanja, 1906. god.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Objavljeno: Bulić 1907, str. 107–110, T. XIII; Cabrol – Leclercq 1922, V/1, 28, sl. 4069; Rostovtzeff 1923, str. 126, sl. 16; De Palol 1950, str. 11, sl. 5 (lijevo); Almagro Gorbea 1964–1965, str. 189, sl. 4; Don Frane Bulić, katalog izložbe, 1984, str. 55, br. XXXII; Višić-Ljubić 1994b, str. 288–289, kat. br. 19; Cambi 2018, str. 452, sl. 692; Milošević – Uroda 2018, str. 6, sl. 3.

Literatura: Ross 1962, str. 42–44, kat. br. 45, 48. T. XXXII.45, T. XXXIII.48; Almagro Gorbea 1964–1965, str. 198, T. IV; Crosetto 2011, str. 81, sl. 7, str. 82, sl. 8; Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 282, sl. 8.

LITERATURA

- Almagro Gorbea 1964–1965 M. Almagro Gorbea, „Un nuevo incensario de época visigoda hallado en España“, *Ampurias* XXVI–XXVII, Barcelona 1964–1965, 181–201.
- Baldini – Schiaffino 2015 I. Baldini – R. Schiaffino, „Suppellettile in bronzo di età tardoantica in Sicilia e Sardegna: produzione, uso e committenza“, u: R. Martorelli – A. Piras – P. G. Spanu (ur.), *Isole e terraferma nel primo cristianesimo. Identità locale ed interscambi culturali, religiosi e produttivi*, Atti XI Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana, Cagliari 2015, 307–316.
- Bassett 2008 S. Bassett, „Style and Meaning in the Imperial Panels at San Vitale“, *Artibus et Historiae* 29, 2008, 49–57.
- Beghelli – Pinar Gil 2019 M. Beghelli – J. Pinar Gil, „Cast bronze vessels in the 6th-9th centuries: remarks on an assemblage of liturgical implements found at Morbello (prov. Alessandria, Piedmont / I)“, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 49, Mainz 2019/2, 275–295.
- Bénazeth 2001 D. Bénazeth, *Catalogue général du Musée copte du Caire. 1. Objects en métal*, Le Caire 2001.
- Bojanovski 1980–1981 I. Bojanovski, „Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n.s., sv. 35/36 (1980/1981), Sarajevo 1980–1981, 195–211.
- Bratož 2008a R. Bratož, „Le persecuzioni dei christiani nella Dalmazia romana sotto Diocleziano“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 61–66.
- Bratož 2008b R. Bratož, „Il primo Cristianesimo in Dalmazia“, *Antichità Altoadriatiche* 66, Trieste 2008, 221–262.
- Brokalakis 2005 Y. Brokalakis, „Bronze vessels from Late Roman and Early Byzantine Eleutherna on Crete“, *Antiquité Tardive* 13, Turnhout 2005, 37–50.
- Bulić 1907 F. Bulić, „Sterro di una Chiesa antica christiana del VI sec. nella località detta Crikvina a Klapavice, nel Comune censuario di Klis (Clissa)“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, Spalato 1907, 101–122.

- Bullinger 1969 H. Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung*, Brugge 1969.
- Burridge 2020 C. Burridge, „Incense in medicine: an early medieval perspective“, *Early Medieval Europe* 28/2, 2020, 219–255.
- Busuladžić 2022 A. Busuladžić, „Elementi antičkih pojasnih garnitura, konjske i druge vojne opreme iz muzejskih zbirki u Bosni i Hercegovini (izbor nalaza)“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 39/2, Zagreb 2022, 73–150.
- Byzantium 1994 *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and culture*, D. Buckton (ur.), London 1994.
- Cabrol – Leclercq 1922 F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, V/1, Paris 1922.
- Caesau 2007a B. Caseau, „Incense and Fragrances from House to Church. A Study of the Introduction of Incense in the Early Byzantine Christian Churches“, u: M. Grünbart – E. Kislinger – A. Muthesius – D. Stathakopoulos (ur.), *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400–1453)*, Vienne 2007, 75–92.
- Caesau 2007b B. Caesau, „Objects in churches: the testimony of inventories“, u: L. Lavan – E. Swift – T. Putzeys (ur.), *Objects in context, objects in use. Material Spatiality in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2007, 551–579.
- Cambi 2007 N. Cambi, „Bilješka o kasnoj antici na Braču“, *Brački zbornik* 22, Supetar – Split 2007, 87–126.
- Cambi 2008 N. Cambi, „La cristianizzazione della Dalmazia. Aspetto archeologico“, *Antichità Altoadriatiche* 66, Trieste 2008, 263–299.
- Cambi 2014 N. Cambi, „Početci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt“, *ADRIAS, Zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Split*, Zagreb – Split 2014, 119–128.
- Cambi 2016 N. Cambi, *Dioklecijan. Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum*, *Povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split 2016.
- Cambi 2018 N. Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split – Zagreb 2020.
- Caričin grad I 1984 *Caričin grad I*, N. Duval – V. Popović (ur.), Rim – Beograd 1984.
- Caričin grad II 1990 B. Bavant, uz prilog S. Johannes – N. Stepanović, „Les Petit Objects“, u: B. Bavant – V. Kondić – J.-M. Spieser (ur.), *Caričin grad II*, Rim – Beograd 1990, 191–257.
- Carroll 2019 T. Carroll, „Of smoke and unguents. Health affordances of sacred materiality“, u: A. Parkhurst – T. Carroll (ur.), *Medical Materialities. Toward a Material Culture of Medical Anthropology*, London 2019, 178–192.
- Chevalier 1999 P. Chevalier, „Les luminaires paleochrétiens de Dalmatie romaine“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 90–91 (1997–1998), Split 1999, 161–199.
- Crnčević 2011 A. Crnčević, „Mirisni govor kada u liturgiji. Naznake za liturgijsku estetiku“, *Živo vrelo* 2, Zagreb 2011, 12–17.

- Crosetto 2011 A. Crosetto, „Un ‘tesoro’ ecclesiastico paleocristiano da Morbello (Alessandria)“, *Quaderni della Soprintendenza Archeologica del Piemonte*, Torino 2011, 77–85.
- De Palol 1950 P. de Palol Salellas, „Los incensarios de Aubenya (Mallorca) y Lladó (Gerona)“, *Ampurias* XII, Barcelona 1950, 1–19.
- Don Frane Bulić, katalog izložbe 1984 *Don Frane Bulić*, katalog izložbe, E. Marin (ur.), Split 1984.
- Domančić 1994 D. Domančić, „Sutivan“, u: J. Belamarić – R. Bužančić – D. Domančić – J. Jeličić – V. Kovačić, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994, 64–66.
- Drandaki 2020 A. Drandaki, *Late antique metalware. The production of copper-alloy vessels between the 4th and 8th centuries. The Benaki museum collection and related material*, Turnhout 2020.
- Dukić 2014 J. Dukić, „Doprinos kršćanske epigrafije proučavanju salonitanske hagiografije“, u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 195–219.
- Duval 1964 N. Duval, „Luminaire chrétien de Sbeitla (Tunisie) et de Salone (Dalmatie)“, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France*, 1962, Paris 1964, 52–63.
- Duval – Marin 2000 N. Duval – E. Marin, „Conclusions“, u: N. Duval – E. Marin (ur.), *Salona III, Manastirine*, Rome – Split 2000, 619–664.
- Feugère 2008 M. Feugère, „An Early Byzantine Chained Ornament from Sulumağara (Islahiye)“, u: E. Winter (ur.), *ΠΑΤΡΙΣ ΠΑΝΤΡΟΦΟΣ ΚΟΜΜΑΓΗΝΗ. Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat*, Bonn 2008, 283–285.
- Fisković 1981 C. Fisković, „Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu“, *Starohrvatska prosvjeta* III, no. 11, Split 1981, 137–162.
- Fourlas 2017 B. Fourlas, „Ein Komplex frühbyzantinischer Silberobjekte aus einer Kirche des heiligen Konstantin“, u: F. Daim – B. Fourlas – K. Horst – V. Tsamakda (ur.), *Spätantike und Byzanz. Bestandskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Objekte aus Bein, Elfenbein, Glas, Keramik, Metall und Stein*, Mainz 2017, 153–161.
- Gjurašin 2006 H. Gjurašin, „Klis – Klapavice – Crkvina. Istraživanja tijekom godine 2006.“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 38, br. 3, Zagreb 2006, 99–103.
- Gjurašin 2007 H. Gjurašin, „Klapavice – Crkvina“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb 2007, 406–407.
- Golan *et al.* 2016–2017 K. Golan – H. Goldfus – D. Mevorah, *Why Hide? – Hoarding In Late Antiquity in View of a Byzantine Hoard from Israel*, Israel Museum Studies in Archaeology 8, Jerusalem 2016–2017, 117–171.
- Harvey 1998 S. A. Harvey, „St Ephrem on the scent of Salvation“, *The Journal of Theological Studies*, n. s. 49/1, Oxford 1998, 109–128.

- Harvey 2006 S. A. Harvey, *Scenting Salvation: Ancient Christianity and the Olfactory Imagination*, Berkeley 2006.
- Ilieva – Cholacov 2005 P. Ilieva – I. M. Cholakov, „A Collective find from the early Byzantine Age found in Stara Zagora (South Bulgaria)“, *Antiquité Tardive* 13, Turnhout 2005, 51–63.
- Ivanišević 1994a M. Ivanišević, „Povijesni izvori“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 105–195.
- Ivanišević 1994b M. Ivanišević, „Salonitanski biskupi“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split 1994, 223–252.
- Ivčević 1994 S. Ivčević, „Varia“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 284–289.
- Ivčević 2019 S. Ivčević, „Metalni nalazi“, u: H. Anić (ur.), *Salona iza Porta Andetria. Arheološka istraživanja u Ulici Stjepana Radića u Solinu*, Split 2019, 125–145.
- Jacquest – Baratte 2005 H. Jacquest – Fr. Baratte, „La vaisselle de bronze dans l’Afrique byzantine: état des questions“ *Antiquité Tardive* 13, Turnhout 2005, 121–134.
- Jelić 1897 L. Jelić, „Scavi nell’antico cemetero christiano di Marusinac“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 20, Spalato 1987, 65–80.
- Jurčević 2007 A. Jurčević, „Kasnoantičko i srednjovjekovno groblje na lokalitetu Crkvine u Klapavicama“, *Starohrvatska prosvjeta*, III/34, Split 2007, 249–265.
- Kateusz 2019 A. Kateusz, *Mary and Early Christian Women. Hidden Leadership*, New York – Cham 2019.
- Kenna 2005 M. E. Kenna, „Why does incense smell religious?: Greek ortodoxy and the antropology of smell“, *Journal of Mediterranean Studies* 15/1, Malta 2005, 50–69.
- Lalošević 2020 V. Lalošević, „Arheološka istraživanja o mučenicima Dioklecijanovog progona iz hrvatskog povijesnog područja“, u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA), Zagreb 15.–17. ožujka 2018. Zbornik radova*, Zagreb 2020, 99–123.
- Lee Hedrick – Ergin 2015 T. Lee Hedrick – N. Ergin, „A shared culture of Heavenly Fragrance. A comparision of Late Byzantine and Ottoman Incense Burners and Censing Practices in Religious Context“, *Dumbarton Oaks Papers* 69, Washington 2015, 331–354.
- Marin 1994 E. Marin, „*Civitas splendida Salona*. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 11–104.
- Marin 2014 E. Marin, „Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni, Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština“, u: J. Belamarić –B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 231–253.

- Matijević Sokol 2008 M. Matijević Sokol, „Dujmovi nasljednici na biskupskoj stolici u Saloni tijekom 4. i 5. stoljeća“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 197–209.
- Milošević – Uroda 2018 A. Milošević – N. Uroda, *Istočni Jadran i Bizant*, najavni letak, Split 2018.
- Paul 2013 M. Paul, *Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum / Augsburg*, Wiesbaden 2013.
- Petcu *et al.* 2014 R. Petcu – G. Nuțu – I. Nastasi, „Suspending light devices from Scythia Minor“, *Studia Antiqua et Archaeologica* XX, Iași 2014, 353–368.
- Petrović 2008 I. Petrović, „Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 107–167.
- Piguet-Panayotova 1998 D. Piguet-Panayotova, „Silver censers“, u: N. Cambi – E. Marin (ur.), *Acta XIII. Congressus internationalis Archaeologiae christianae / Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, sv. III, Città del Vaticano – Split 1998, 639–660.
- Pinar Gil 2022 J. Pinar Gil, „Cast bronze vessels in the northern Adriatic region (c. 600 AD). Rome and Ravenna, Nocera Umbra and Budakalász“, *Arheološki vestnik* 73, Ljubljana 2022, 313–343.
- Price 1980 S. R. F. Price, „Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult“, *The Journal of Roman Studies* LXX, London 1980, 28–43.
- Pülz 2020 A. M. Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos. Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glass*, Wien 2020.
- Radman-Livaja 2004 I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia, Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 2004.
- Ross 1962 M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, I, Washington 1962.
- Rostovtzeff 1923 Michel Rostovtzeff, „Une trouvaille de l'époque gréco-sarmate de Kertch au Louvre et au Musée de Saint-Germain“, u: *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, tome 26, fascicule 1-2, Paris 1923, 99–164.
- Sales-Carbonell *et al.* 2017 J. Sales-Carbonell – M. Sancho i Planas – L. de Castellet, „‘Incensum in monasterium’ in Preandalusian Hispania (centuries 5th-8th)“, *Hortus Artium Medievalium* 23/1, Zagreb 2017, 107–113.
- Salona I 1994 *Salona I. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, N. Duval – E. Marin (ur.), Rome – Split 1994.
- Salvarani 2008 R. Salvarani, „Diffusione di devozioni per i santi Istriani e Dalmati in area adriatica e padano alpina fra tardo antico e alto medioevo“, u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 441–450.

- Simpson 1976 C. J. Simpson, „Belt-Buckles and Strap-Ends of the Later Roman Empire; a preliminary Survey of several new groups“, *Britannia* VII, London 1976, 192–223.
- Sommer 1984 M. Sommer, *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*, Bonn 1984.
- Stephens Crawford 1990 J. Stephens Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Cambridge, Massachusetts – London 1990.
- Šeparović 2009 T. Šeparović, „Skupni nalaz novca iz 5. i 6. stoljeća na lokalitetu Klapavice – Crkvina kod Klisa“, *Starohrvatska prosvjeta* III. ser., sv. 36, Split 2009, 27–34.
- Thomas 2018 B. Thomas, „A Case for Space Rereading the Imperial Panels of San Vitale“, u: C. Biemann – B. Thomas (ur.), *Debating Religious Space & Place in the Early Medieval World*, Leiden 2018, 61–76.
- Waldbaum 1983 J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis, The Finds through 1974*, Cambridge, Massachusetts – London 1983.
- Weitzmann 1979 K. Weitzmann, *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, New York 1979.
- Wyźgoł 2018 M. Wyźgoł, „A decorated bronze censer from the Cathedral in Old Dongola“, *Polish archaeology in the Mediterranean*, Warsaw 2018, 773–786.
- Xanthopoulou 2010 M. Xanthopoulou, *Les Lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Turnhout 2010.
- Veraja 2008 F. Veraja, „Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 81–106.
- Vikan 1982 G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington 1982.
- Vinski 1967 Z. Vinski, „Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXIX, Split 1967, 5–86.
- Vinski 1968 Z. Vinski, „Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser., sv. 3, Zagreb 1968, 103–168.
- Vitto 2016 F. Vitto, „Swinging Thuribles in Early Byzantine Churches in the Holy Land“, u: A. V. Zakharova – S. V. Maltseva – E. Yu. Stanyukovich-Denisova (ur.), *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles* 6, St. Petersburg 2016, 119–123.
- Višić-Ljubić 1994a E. Višić-Ljubić, „Pojasne kopče i okovi“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 227–238.
- Višić-Ljubić 1994b E. Višić-Ljubić, „Varia“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 284–289.

SANJA IVČEVIĆ

LATE ANTIQUE CENSERS FROM SALONA

Two Late Antique censers found in the Salona area and an already known and multiply published censer from Klapavice, near Klis, are analysed in this article. Bronze crosses with chains from Salona are also discussed, as a new purpose for them is proposed.

All censers and crosses from Salona and its environs considered herein have been dated to the period spanning the 5th to 7th centuries.

The censer with hemispherical recipient, low annular base and three suspension-lug for chains (cat. no. 1, **fig. 1**) belongs to the most widespread and numerous group of censers from Late Antiquity. A high number of such censers was found in throughout the territory of the Mediterranean. Based on analogous examples, the censer from Salona may be dated to the 6th and 7th centuries. Censers with hemispherical recipients and three legs, like the second censer found in Salona (cat. no. 2, **fig. 2**), are equally numerous. Two censers analogous to this one are held in London (British Museum). They have been dated to the latter half of the 6th and first half of the 7th century, and an eastern Mediterranean origin has been ascribed to them. The rim of the censer recorded under catalogue number 2 has three eyeholes to hang it with the preserved chains and the fragments of a cross decorated with concentric circlets. An identical cross in terms of dimensions, decoration and shape was discovered in 1896 during archaeological excavations in Salona, at Marusinac (cat. no. 3, **fig. 3**) in the apse of the southern church. In earlier publications this cross had been interpreted as part of a polycandelon, but due to the thinness of the metal sheet and the crude craftsmanship it has been pointed out that it could not bear the basic structure of a polycandelon, but rather served as a decoration or bore a simpler lamp for a side room. In light of the new discovery of a cross with a censer, it can be stated with considerable certainty that the cross from the church at Marusinac in Salona was part of the mechanism for hanging a censer. The cross is made of two separately crafted arms connected by rivets. They are each decorated with four engraved concentric circlets. The upper section of the vertical arm has a small hole through which the chain from which the cross hung was drawn, while the lower section has three holes with the remains of a chain. Crosses with expanded ends having eyeholes for hanging can be found at numerous sites dated primarily to the 6th and 7th centuries. The medallion with cross from Salona (cat. no. 4, **fig. 4**) has been interpreted as part of a polycandelon, but given the identically rendered crosses on a censer from Syria held in London, a new interpretation may be possible for this cross as well.

The censer under catalogue number 5 (**fig. 5**) was found on the outside of the church at the Crikvine site in Klapavice at Klis. The bronze censer consists of a three-legged hexagonal vessel in which incense was burned and a lid shaped like hexagonal pyramid.

The censer from Klapavice belongs to a group of censers with cylindrical or polygonal bodies on three legs, repoussé lids, and cross- or dove-shaped decoration on top with chains for hanging. The majority in this group has a cylindrically shaped body. Besides this one from Klapavice, only two other censers, held as part of the Dumbarton Oaks Collection, have polygonal bodies. As to the distribution of censers with lids, it has been noted that those with polygonal bodies are all from the eastern Mediterranean, where none had cylindrical bodies. In terms of shape and structure, the censer from Klapavice corresponds to another group of censers, those with hexagonal bodies without lids from the 5th to 7th centuries. The prevailing view is that such censers were originally from the eastern Mediterranean.

In conclusion, it may be said that the censers and crosses from Salona typologically correspond to the objects of this purpose in the eastern Mediterranean and European sphere where they have generally been dated to the 5th through 7th centuries. The widespread use of these items, however, renders their interpretation problematic. Censers were often used in churches, to which archaeological finds, written sources and artistic portrayals testify, but identical censers have been found in profane contexts, used in various circumstances of everyday life. Thus, their liturgical use cannot be certain unless the find context is known. This particularly pertains to the censer under catalogue number 1, which has no features that would point to a religious use. By contrast, the censer under catalogue number 2 has a preserved cross on the hanging mech-

anism, which indicates that it may have been used in a church. The discovery of an identical cross in the premises of the church at Marusinac in Salona additionally confirms this purpose. The censer from Salona with components of the hanging mechanism on which fragments of a cross identical to the one from the church at Marusinac have been preserved allowed for a new interpretation of the latter cross as part of a censer. The same may be presumed of the medallion with cross which may have also served as part of a polycandelon. The censer from Klapavice was found next to a church and based on its find circumstances it may be assumed that it was used in liturgical rites.

A problem also emerges in the dating of censers, because they could have been used over extended periods or preserved as components of clerical accessories. More precise dating is possible for luxury items that sometimes bore workshop or craftsmen's stamps, so by analogy that is how the censers presented in this work have been dated.

Keywords: *censers, crosses, Salona, Klapavice, Late Antiquity*